

Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

ЖИТТЯ — У СЛОВО́

*Збірник наукових праць
на пошану академіка
Віталія Макаровича Русанівського
(1931–2007)*

Київ 2011

13. Ткач Л., Федунівич-Швед О. Юрій Федькович і Микола Лукаш: спільний історико-культурний контекст до однієї лексичної паралелі // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 274-275: «Слов'янська філологія». Творчість Юрія Федьковича в контексті української та світової літератури. – Чернівці: Рута, Книги – ХХІ, 2005. – С. 266–280.

14. Франко І. Я. Українці // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 41: Літературно-критичні праці (1908–1910). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 162–193.

О. Б. Ткаченко (Київ)

СТАРОУКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ЦІЛІСНА ТРАДИЦІЯ І ПРИЧИНИ ЇЇ ЗАНЕПАДУ:

Передісторія проблеми та її висвітлення на тлі особливостей формування слов'янських літературних мов

Цей розділ, поданий у скороченні, дорогий мені як спогад про нашу спільну роботу з Віталієм Макаровичем Русанівським, видавалося доречним оприлюднити в збірнику, присвяченому його світлій пам'яті.

Ключові слова: *староукраїнська мова, історія мови.*

Этот раздел, представленный в сокращенном варианте, дорог мне как воспоминание о нашей совместной работе с Виталием Макаровичем Русановским. Представляется уместной его публикация в сборнике, посвященном его светлой памяти.

Ключевые слова: *староукраинский язык, история языка.*

This abstract from the paragraph is precious for me as a commemoration to our common work. I think it is to the point to publish it in a collection, dedicated to the memory of Vitaliy Makarovich Rusanivskiy.

Keywords: *Old Ukrainian language, the history of language.*

Запропонований для збірника, присвяченого пам'яті Віталія Макаровича Русанівського, розділ мав становити «Вступ» до нашої спільної праці «Староукраїнська мова як цілісна традиція і причини її занепаду». Віталієві Макаровичу належало опрацювати період, що завершувався XVI–(XVII) ст., мені припало написати поданий тут вступний розділ і дослідити (XVII) XVIII ст., а також XIX і початок XX-го у дедалі слабкішому відлунні староукраїнської традиції. Разом

ми мали йти з різних сторін до часової межі, що водночас ділила і об'єднувала наші спільні зусилля в прокладанні нової наукової магістралі.

Розділи Віталія Макаровича пізніш увійшли як складова частина до його «Історії української літературної мови» (К., 2001, 2002). Мої ще чекають на публікацію.

Із погляду істориків української мови новоукраїнський період від староукраїнського періоду (або, точніше, періодів)¹ (примітки див. у кінці статті) відокремлює як часова межа 1798 р. – рік появи першого видання «Енеїди» І. Котляревського, яким започатковано новий період в історії української мови, добу розвитку української літературної мови на народній основі. Проте, як переважно й буває в історії, надто такого складного явища, як мова, хоч межа 1798 р. досить виразна, бо від неї починається відлік нової доби в історії української мови, коли придивитися пильніше до того, що їй передувало і що за нею йшло, не створюється враження якогось миттєвого зламу, абсолютної якісної відмінності, особливо між двома останніми століттями (XVII і XVIII), що були до цього часу, і наступними (XIX і XX), що є після нього. З одного боку, у XVII і XVIII ст., особливо останньому, можна відзначити поступове наростання елементів тієї мовно-суспільної (і відповідно мовно-ментальної) ситуації, що привела до нової доби, з другого боку, за межею 1798-го року бачимо поступове вигасання прослідків староукраїнської мовно-ментальної традиції, що знаходить свій вияв у цілій низці явищ, як суспільного життя України і її культурно-ідеологічних течій, так і, – як їхнє відбиття, – у виявах її мовного життя і в розвитку й формуванні самої української мови. Усі ці прояви як мовного, так і суспільного життя України, що можна визначити як пов'язані з попереднім староукраїнським періодом, потребують уваги дослідників-мовознавців, бо без їхнього висвітлення залишиться багато що незрозумілим як у національно-мовному житті України, так і в розвитку самої української мови. Такі явища національно-мовного життя України, як, зокрема, зрусифікованість значної частини українців Східної України, особливо українців-городян, або москвофільство в Західній Україні, а останнім часом т.зв. карпато-русинство Закарпаття; отже, явища, які дожили до останнього часу, безперечно, своїми коренями йдуть у глиб староукраїнської мовно-ментальної традиції, а все це разом свідчить про те, що проблема староукраїнської мови як цілісної традиції і її занепаду, але й водночас «посмертного життя» в окремих своїх елементах і проявах зберігає й досі значний і навіть цілком актуальний, злободенний інтерес. Інтерес цей подвійний. З одного боку, це проблема наукова і як така вона вимагає свого глибокого наукового висвітлення. Але з другого боку, її, як про це говорить сам уже перелік пов'язаних з нею лише окремих сучасних питань, годі трактувати як тему далеку від сьогодення, тобто сучасно «академічну» і чужу її повсякденно-насушній проблематиці.

Мова, як відомо, є лише зовнішнім виявом життя національного суспільства, і її недобудованість, недовершеність є ознакою такої самої недовершеності, недобудованості національного суспільства. Користуючись вдалим і дуже точним терміном-поняттям Д. Чижевського, український народ, особливо в Східній Україні, – і через це і в Україні взагалі, – мусимо, – якщо хочемо бути цілком об'єктивними, – визначити як **неповну** націю². Цьому відповідає як певною мірою **неповна** література, так і «неповна» мова. Останні **неповні**, звичайно, уже не в тому сенсі, який цим поняттям можна було надавати на початку ХІХ ст., коли й нова українська мова на народній основі, і творена нею література були **неповними** за властивими їм структурно-формальними ознаками. Щодо мови це виявлялося в невиробленості й непоширеності територією України її літературної норми, у бідності, навіть убогості лексики й термінології, стилістичній обмеженості тощо, щодо літератури – у її жанровій обмеженості. Ця неповнота тепер полягає в обмеженості використання української мови (особливо в містах) у Східній Україні, незважаючи на її абсолютну придатність для використання в усіх сферах модерного життя, про що свідчить приклад Західної України. І як в обмеженості попиту на українську літературу (незважаючи на її значну розвиненість і різноманітність)³, так і у вимушеній реалістичній обмеженості самої літератури в реальному відбитті життя Східної України (українську мову переважної більшості міських персонажів письменник має «вигадувати», бо в дійсному житті вони користуються російською мовою). Отже, ця **неповнота** є не стільки, як раніше, структурно-формальною, скільки соціолінгвістичною, пов'язаною, як побачимо далі, пережитково із староукраїнською добою в найширшім її розумінні.

Таким чином, не підлягає жодному сумніву потреба вивчення староукраїнської мови як цілісної традиції і причин її занепаду з позицій потреб нашої сучасності, а для цього й дослідження її відлуння у прослідках цієї традиції. Але для того, щоб краще зрозуміти як витоки цієї традиції, так і причини її занепаду, а також її пережиткове, в окремих елементах, теперішнє існування конче потрібно розглянути причину постання цього явища на ширшому слов'янському і – навіть більше – європейському історичному тлі. Завдання наше цього разу не полягатиме в мовному аналізі пам'яток, – подібний аналіз робився неодноразово. Завдання буде в тому, щоб установити історичний зв'язок між змінами в мовному житті етнічного суспільства, народу, – у цьому випадку українського, – і підґрунтям цих змін, історичними особливостями його існування і змінами в них. З огляду на потребу стислості викладу цей вступний огляд не може не бути позбавленим зайвої деталізації, а має обмежитися кількома головними, визначальними особливостями зазначеного зв'язку.

Староукраїнська мовна традиція, як відомо, виникла ще з часів Київської Русі і полягала в тому, що провідну роль в писемності цього часу посідала не

тодішня східнослов'янська мова протоукраїнських племен, особливо провідного з них – **полян**, на землях яких знаходилася столиця Київської Русі Київ, а мова близькоспоріднена слов'янська, але **чужа** — старочерковнослов'янська (далі – церковнослов'янська), по суті, тодішня староболгарська (або болгаромакедонська) мова.

Феномен появи в частини слов'ян як писемно-літературної саме церковнослов'янської мови, а в частини – латинської ще не вивчено до кінця в сенсі з'ясування причин саме такого, а не іншого вибору. Звичайно, багато можна ставити на карб культурно-політичних орієнтацій тієї або іншої частини слов'янства, східна частина якого тяжіла до орієнтації на Візантію як спадкоємицю Східної Римської Імперії, західна ж орієнтувалася на Рим як спадкоємця Західної Римської Імперії, що вигасла як політична, державна сила, але зберігала авторитет сили культурно-політичної, релігійної. Але є всі підстави гадати, що цим цей вибір далеко не вичерпувався. Були й інші, не менш поважні причини. Річ у тім, що Середньовічна Європа початково складалася з багатонаціональних, отже, і з багатомовних держав. Оскільки на цей час переважна більшість народів Європи, – за винятком романців і греків, та й тих із значними застереженнями⁴, – не мала ще своїх вироблених літературно-писемних мов, найзручнішим виходом для тих із них, що заснували власні, як правило багатонаціональні, держави було скористатися з уже готових письмових мов. Зробити це було тим простіше, що письмом тоді користувалися мало. Отже, вивчення писемної мови було привілеєм (або обов'язком) вузької верстви осіб, які могли присвятити свій час вивченню складної старовинної, не вживаної вже в побуті мови, що її засвоїти можна було тільки суто книжним шляхом. Наявність небагатьох книжних мов (у Західній та Центральній Європі – латини, у Візантії – грецької мови, у православних слов'ян, – а також у романомовних, але православних румунів, – старослов'янської мови) давала змогу легко долати тодішню надмірну багатомовність, надмірну через те, що мовна подрібненість Європи на той час була, напевне, набагато більшою, ніж тепер, оскільки дуже багато ідіомів, пізніш задоволених роллю діалектів, тоді претендували на значення локальних мов. Про це свідчить численність застосовуваних письмово, наприклад, діалектів Північної Франції, де запанувала пізніше французька мова Іль-де-Франса, діалектів англійської мови, німецької тощо. Напевне, щось подібне існувало і у слов'ян з тією відмінністю, що оскільки вони займали набагато ширші території, ішлося не стільки про діалекти певних мов, де легко міг запанувати один із них і виробитися загальна літературна мова, скільки про окремі, хоч і діалектно подрібнені, мови. Крім відмінності суто географічної, тяжіння західних слов'ян і західної частини південних до країн католицької латинської культури, а східних слов'ян і східної частини південних до православної Візан-

тії з її грецькою культурою і традицією перекладу богослужбової літератури на негрецькі («варварські») мови, обидві групи слов'янства розділяла ще одна істотна розбіжність, на яку в науці, як видається, ще не звернуто достатньої уваги.

Полягала ця розбіжність саме в тім, що тимчасом як на слов'янському Заході, як і в прилеглий частині Західної і Центральної Європи, – очевидно, з огляду на швидкий економічний розвиток, – швидше йшли процеси народо- (або націо-) творення, через що швидше й виникали однопонаціональні в принципі держави, на сході ці процеси мали значно уповільненіший характер. У зв'язку з цим тут набагато довше зберігся тип держави-імперії або держави-федерації, що склалася в кількох народів і мала, отже, й кілька відмінних мов. Тимчасом як східні слов'яни дуже довго виборсувалися з пелюшок різноманітних імперій, федерацій, союзів (по суті, остаточно звільняючись від їхніх пут аж на порозі XXI-го ст.), тимчасом як болгари й серби в Середні віки раз у раз опинялися у складі (частково або всуціль) якоїсь держави – то Візантії, то Болгарії або Сербії, навіть у 40-і роки XX століття, наприклад, Й. Броз-Тіто висував ідею південнослов'янської федерації (початково співчутливо сприйнятої Г. Димитровим), – на заході слов'янщини як ці ідеї, так і їхнє практичне втілення, хіба що за винятком недовговічної Чехо-Словаччини, ніколи не мали особливого успіху, якщо поминути найранішу історію слов'янства у вигляді Держави володаря Само і Великої Моравії – УП–ІХ ст. Дуже скороминущими були пізніші спроби об'єднання то Чехії з Польщею, то Польщі з Чехією, що й не привело до тривалого спільного державного утворення. Саме з огляду на це цілком обґрунтовано можна висловити припущення, що однією з важливих причин, які сприяли закріпленню й використанню на сході слов'янства (старо)церковнослов'янської мови, було те, що на неї припала роль своєрідної понадслов'янської метамови, яка обслуговувала багатомовні слов'янські держави, де водночас використовувалося **кілька** слов'янських мов. Це була своєрідна мова-арбітр, за допомогою якої легко було замирити між собою носіїв численних слов'янських тоді ще функційно **мікромов**. Не належачи жодному конкретному народові, різною мірою вбираючи в себе місцеві мовні особливості, вона давала змогу не домінувати явно жодній з реально наявних уснорозмовних слов'янських мов і завдяки цьому сприяла збереженню відносної рівноваги й злагоди в кожній державі, населеній кількома слов'янськими народностями з кількома фактично існуючими **різними** мовами.

Отже, наявність, скажімо, спільної для всіх східних слов'ян т.зв. давньоруської мови, що являла собою різною мірою пройняту місцевими східнослов'янськими елементами (переважно все-таки київського походження) церковнослов'янську мову, аж ніяк не свідчила про тогочасну мовну монолітність східного слов'янства. Навпаки, скоріш за все це було ознакою вже тоді

наявної значної його мовної диференційованості. На користь того, що мало бути саме так, виразно промовляє мовна історія Великої Моравії і її складових частин, ще не досить вивчена в своїх деталях, але цілком виразна в основних тенденціях мовного розвитку. Велика Моравія для західного, а частково й південного слов'янства, була, безперечно, чимось на зразок Київської Русі, оскільки маємо підстави припускати, що в моменти її найбільшого піднесення і державної потужності вона як держава охоплювала повністю або частково землі словацькі, чеські, польські, а, можливо, навіть почасти й хорватські й словенські⁵. Саме це, очевидно, й примусило моравських князів звернутися до Візантії, де практикувалося здавна використання місцевих «варварських» (негрецької й нелатинської) мов у службі Божій, щоб за допомогою якоїсь явно не своєї, але слов'янської мови об'єднати на ґрунті спільного релігійного обряду спільною **понадлокальною** мовою різнорідні й різнорозмовні слов'янські народи своєї держави. І дуже характерно, що церковнослов'янська (старослов'янська) мова у Великій Моравії в основному зберігала свої позиції доти, доки держава зберігала свою слов'янську різноетнічність і різномовність. Після того, як вона остаточно, переважно під впливом вторгнення угорців у Паннонію, які знищили слов'янську державність, розпалася, уживання старослов'янської мови починає дуже швидко вигасати в усіх частинах колишньої Великої Моравії, як у Словаччині, так і в Словенії, Чехії і, – за менш певними відомостями, – у (південній) Польщі. І це цілком зрозуміло: в обставинах, коли кожна з різних етнічно й мовно слов'янських країн опинилися або в складі неслов'янських держав, тодішньої Німеччини або Угорщини (Словенія, Словаччина), або утворили самі кожна свою, однаціональні держави (Чехія, Польща), потреба в якійсь об'єднаничій чужорідній слов'янській мові відразу відпала, і вона могла на деякий час затриматися (лише в релігійному вжитку) тільки хіба що силою інерції.

Звернення до латини як у Чехії, так і в Польщі виявилось в цих обставинах цілком природним, бо кожна з цих країн, щоб не опинитися наодинці, мусила налагоджувати різноманітні політичні, економічні, культурні, релігійні контакти з різними країнами Західної Європи, що неможливо було зробити без допомоги тодішньої фактично загальноєвропейської мови, якою була латинська. Проте запровадження латинської мови аніскільки не заважало й мовному життю власної країни, бо там була поширена **одна**, своя власна слов'янська мова як розмовна, а почасти й як допоміжна писемна. Закріплення й розвиток цієї національної мови, чеської й польської, пізніше сприяло також тому, що вона дедалі сильніше почала впливати на мови більш східних (географічно) слов'ян, а часом і використовуватися ними як мов літературних: чеська мова у словаків, польська – у білорусів та українців.

Якщо ж поглянути з цієї точки зору на даліше мовне життя українців, білорусів і росіян, стануть цілком зрозумілими перипетії їхньої мовної історії,

зокрема, малозрозуміле нам із сучасного погляду «чіпляння» за різні ідіоми, сказати б, «штучного» (з погляду їхньої лінгвістичної структури), але природно зумовленого політично-ідеологічними об'єднувачими тенденціями походження. Стане більш зрозумілою і певна несподіваність появи нових станів мови. Так, якщо не брати до уваги тієї реальної мовної дійсності, яка мала існувати у східних слов'ян, але лишалася, так би мовити, **за кулісами**, децо **несподіваними** видадуться староукраїнські пам'ятки XIV ст. на тлі попередньої мовної традиції Київської Русі. Якщо ж узяти до уваги, що, напевне, **мова** цих пам'яток реально існувала й значно раніше, але тільки не використовувалася з екстралінгвістичних міркувань у писемності, то поява цих пам'яток нікого не повинна заскочувати. Як і у випадку, наприклад, першої безсумнівної писемної пам'ятки французької мови, Страсбурзьких присяг, які тут доречно згадати, – поява староукраїнських пам'яток була лише фактом визнання в ранзі писемної, тієї мови, що, напевне, вже давно існувала, але лише як усно-розмовна. Відмова ж західної частини східних слов'ян від церковнослов'янської мови як офіційної і використання, сказати б, демократичнішої, ближчої до реально існуючої розмовної мови диктувалося, очевидно, ще й тим, що, з одного боку, до складу як формованої Української держави, Галицько-Волинської Русі, так і Білоруської держави, Полоцького князівства, а пізніше Великого Князівства Литовського, увійшли й неслов'янські землі із впливовими народами, молдованами і литовцями, і, з другого, і в українців, і в білорусів відразу ж виникла потреба посилення зв'язків із Польщею й Чехією. Старослов'янська мова на той час не вживана ані в Польщі, ані в Чехії, до того ж практично не використовувана на українських і білоруських землях (уживана лише як мова церкви), давала менші можливості для спілкування і взаєморозуміння, ніж мова, використовувана практично в житті українців і білорусів, зокрема, при укладанні документів. З огляду на це, з одного боку, широко скористалися в тодішніх українських і білоруських ділових документах з уже наявної, але ще не фіксованої мовної традиції, а, з другого, почали використовувати мовні елементи, що були спільними із західнослов'янськими або просто запозиченими із західнослов'янських мов. Іншою рисою формованої офіційної мови українських і білоруських земель була її явна «метамовність», брак у ній яскраво виявлених українських або білоруських рис. Цьому сприяло тяжіння західної частини східних слов'ян (що, на відміну від східної їхньої частини, яка довго залишалася у складі васальних земель Золотої Орди, раніше чи пізніше опинилася поза межами її панування) до утворення нового східнослов'янського державного об'єднання. Воно було вужчим, бо вже не стосувалося російських земель, а лише українських і білоруських. Але знаменно, що обидва державні утворення, які тут виникли, українське (Галицько-Волинська Русь) і білоруське (Велике Князівство Литовське) тяжіли до

того, щоб увібрати в себе не тільки відповідно українські або білоруські землі, а прагнули кожна до приєднання до себе суміжних земель: українська держава білоруських земель, а білоруська – українських. Кожна з держав під час свого існування начебто прагнула, виходячи зі своїх можливостей, на нових підставах відновити державу, взірцем якої була Київська Русь з її одночасним виходом до Балтійського і Чорного моря. Найбільшою мірою це пощастило зробити Великому Князівству Литовському – державі, найвірогідніше заініційованій білорусами, але водночас ідею якої підтримала частина литовських феодалів, а пізніше й провідна верства українців. Звичайно, мову земель Великого Князівства Литовського дуже часто називають західноруською, вважаючи, що мова ця як спільна для офіційного вжитку білорусів і українців мала однакове графічно-правописне оформлення і могла тільки по-різному озвучуватися на білоруських і українських землях. Але, судячи з конкретних текстів пам'яток, це було далеко не завжди саме так. Оскільки столиця держави **Вільня** (або **Vilnius**) містилася чи на білорусько-литовському кордоні, чи просто на білоруській мовній території (хай делітуанізованій і збілорущеній вторинно), перевага мала віддаватися саме білоруському мовному варіантові озвучення, а звідси нерідко й написання. І саме цей білоруський варіант через це поширювався не тільки на білоруських землях, але проникав і на українські. Це, зокрема, має відбивати вживання є замість **ѣ**, що фіксується також на українській мовній території, зокрема, на Волині, – пор.: **Белюю** гору (Луцьк, 1322 Арх 703PI/VI, 2) (ССУМ I 149), **всчно** и непорушно (Луцьк 1322 Арх 703PI) (VI, 3) (ССУМ I 233), **меєва** (Луцьк 1388 ZPZ 108) (ССУМ II 507), – яке виникло під явним білоруським впливом. І якби влада у Великому Князівстві Литовському надовго зосередилася в руках білоруських феодалів і побілорущених литовців, то, напевне, й українці (як свідчать приклади польського й російського впливів набагато сильніших, ніж білоруський), напевне, прийняли б як офіційну вже цілком білоруську (на всіх її рівнях) мову. Якщо цього не сталося, то це пояснюється тим, що дедалі відчутнішим як в Україні, так і в Білорусі став польський мовний вплив: польські лексичні, фразеологічні і навіть фонетичні й граматичні риси дедалі більше проймають тодішню як українську, так і білоруську книжно-писемну мову.

Поступові трансформації мови як українців, так і білорусів пояснюються тим, що давньоруська, згодом староукраїнська (і старобілоруська) традиція, орієнтована на якусь слов'янську «універсальність», відповідала потребам Київської Русі, що як держава об'єднувала різномірні східнослов'янські етноси, які вже тоді тяжіли до об'єднання в різні східнослов'янські народи, а на час утворення держави, напевне, склалися ще з більшої кількості мікроетносів – племен або племінних об'єднань. Існування старослов'янської в своїй основі мови як офіційно-письмової, лише різною мірою поєднуваної в різних стилях з

місцевою східнослов'янською, переважно київською, північноукраїнською говіркою, – про що свідчать фонетичні й морфологічні, а почасти й лексичні риси давньоруських пам'яток, – і певна нейтральність цієї мовної основи щодо різних частин східного слов'янства давала змогу разом із спільною для всіх східних слов'ян релігією і державно-династичними зв'язками (оскільки князівства-уділи **всі належали** князям з династії Рюриковичів) виступати як об'єднавчий чинник держави східних слов'ян. Те саме об'єднавче значення для західної частини східних слов'ян, українців і білорусів, набула мова офіційних паперів, що ставала дедалі важливішою в своїй офіційній функції. Разом із мовою релігії, що залишалася старослов'янською, мова офіційних паперів, наближаючись до усно-розмовної і фольклорної мови кожного із двох східнослов'янських народів (українців і білорусів) усе-таки до самого кінця свого існування, що в основному збігається з кінцем ХУІІІ століття (для українців) і ХУІІ століття (для білорусів), народною не стала. Обидві старописемні мовні традиції не дозволили ані українцям, ані білорусам, незважаючи на напевне здавна існуючу власну національну усну мову, злити їх з мовою на народній основі. На заваді цьому став, безперечно, не сам розвиток мови кожного з обох східнослов'янських народів, скільки та ідеологічна основа, що визначала життя кожного народу. Цей ідеологічний чинник, до речі, ще дуже мало береться й досі до уваги мовознавцями, які, як правило, схильні розглядати мову як щось абсолютно спонтанне, мало залежне від поглядів людей на неї і на її завдання. Насправді, численні приклади переконують, що це далеко не так.

Такі явища, як поява планових мов (насамперед, найперспективнішої з них мови есперанто), призначених бути нейтральними міжнародними допоміжними плановими мовами людства, як воскресіння у функції розмовно-побутових віддавна змертвілих мов (іврит, корнська, прусська), як цілеспрямовані архаїзуючі чи пуристичні зусилля (скажімо, під час мовно-національного відродження чеської мови), як свідоме повернення лексичного розвитку мови в річище її генетичних зв'язків (процес рероманізації лексично «послов'яненої» румунської мови) тощо – усе це свідчить, що історичний розвиток мов, особливо якщо йдеться про мови літературні, значною мірою (особливо у зламних моментах) залежить від свідомих зусиль людей, надто в особі тих верств, що цей розвиток визначають. Цим пояснюються провідні тенденції як еволюційні, так і консервативні.

Духовною основою для збереження староукраїнської (як і старобілоруської) мови як цілісної традиції, що коренями своїми сягала ще давньокиївських часів, було те, що держави, в яких функціонувала староукраїнська мова, були державами типу імперій або (з погляду їхньої розчленованості і водночас тяжіння до певного поліцентризму) типу федерацій. Поступові, без особливо різких

змін перетрансформовування староукраїнської мови – від старослов'янської (староболгарської) до дедалі більшої зрусифікованості староукраїнщини, що, врешті-решт, призвело до витіснення староукраїнської мови російською, – усі ці мовні метаморфози зумовлювалися самою державно-політичною історією України. Спочатку Україна (> Русь) виступала як осередок Київської Русі, культурно-релігійно пов'язаний із Візантією й Болгарією, чому відповідала грецька релігія (православ'я) і староболгарська мова. Не слід, очевидно, при цьому забувати і ширших експансіоністичних планів київських князів у період розвитку Київської Русі. Плани Святослава, що мріяв осередком своєї держави зробити Болгарію, щоб звідси поширювати свій вплив не тільки на східні й південнослов'янські, а й на західнослов'янські землі, якоюсь мірою могли ще впливати й на Київську Русь як християнську державу.

Висунення на перший план українсько-білоруських мовних особливостей збігається як з часом Галицько-Волинської Русі з її білоруськими інтересами, так і – ще більше – з періодом сформування і піднесення Великого Князівства Литовського, де в основному переважали білоруси й українці.

Дедалі більша насиченість лексики староукраїнської мови полонізмами відбиває утворення Речі Посполитої, де (за винятком Берестейщини та Пінщини) опинилися безпосередньо в складі Польського королівства українські землі.

Прилучення Гетьманщини, Української (Козацької) держави до Московії своїм природним наслідком мало поступове зближення староукраїнської мови Лівобережжя спочатку із російсько-церковнослов'янською мовою як офіційною мовою Московського царства, а далі із трансформацією цієї мови в сучасну російську, – спричинило дедалі більшу русифікацію староукраїнщини, аж до цілковитого її витіснення російською мовою.

Державно-політична історія України (як і Білорусі), на відміну від історії Московії, характеризувалася, принаймні для її провідних верств, з якими саме й пов'язується розвиток літературної мови, не так струсами, скільки, сказати б, поступовими зсувами, «переповзаннями» з однієї імперії (федерації) в іншу. Розпочавши з ролі метрополії, Україна поступово пройшла шлях від узалежненої, але відносно автономної одиниці до поступової й повної втрати незалежності, якій передував спалах визвольної війни Богдана Хмельницького з подальшою Руїною, а потім спочатку вдалою, мирною, спробою відбудови Мазепою незалежності України – Гетьманщини до невдалої спроби збройного визволення й остаточного, повного вигасання останніх решток автономії у складі Росії.

Отже, підсумовуючи шлях розвитку староукраїнської мовної традиції у її пов'язанні з суспільно-історичними обставинами, насамперед формами державності України, стисло це слід формулювати в такий спосіб: існування цієї традиції було пов'язано або з реальною наявністю федералістично-автономно-

го існування України, або, принаймні, з ілюзіями подібного існування. Сприяло ж суто матеріально (мовно) довготривалості цього процесу те, що Україна єдина серед слов'янських країн (за винятком хіба що Словаччини) найбільшою мірою є країною слов'яноцентричною, оточеною мало не зусібіч іншими слов'янськими країнами і відповідно – мовами. Власне, тільки головно з південного заходу (Румунія й Угорщина) та з крайнього півдня (Крим) Україна в її сучасних державно-територіальних межах стикається з неслов'янськими країнами. Ще більшою, майже абсолютною слов'янська й слов'яномовна оточеність України була на світанку її історії, у період, коли мало не вся сучасна рівнинна частина Румунії була зайнята слов'янськими племенами, на півночі східнослов'янськими, (прото)українськими, на півдні південнослов'янськими, (прото)болгарськими, а Паннонія, сучасна Угорщина, належала до території Великої Моравії і також була заселена західними й південними слов'янами.

Саме цей слов'яноцентризм України спричинився до того, що характерне для Середньовічної Європи використання наднаціональних мов (латина, старофранцузька (в Англії)) набрало в Україні слов'янсько-мовного характеру. Саме такий шлях мовного розвитку України не має дивувати, бо він був характерний і для більш периферійних країн слов'янського Півдня, Болгарії і Сербії, відмінність яких від України полягала лише в їхній більшій вірності церковнослов'янській мовній традиції. Останнє ж пояснювалося як тим, що церковнослов'янська мова (особливо в Болгарії) була генетично значно ближчою до цих південнослов'янських мов, ніж до української, так і тим, що на них, як на Україну, не могли поширюватися різнорідні слов'янські мовні впливи, а подібний вплив для них пов'язався в міру її державно-політичного зміцнення і піднесення виключно тільки з Московією, пізнішою Росією. Використання церковнослов'янської мови як книжно-літературної в Болгарії і Сербії (XVIII – перша половина XIX ст.) знайшло вияв у тому, що болгари й серби в цей час почали використовувати спільно з росіянами церковнослов'янську мову російської редакції, т.зв. російсько-слов'янську. Лише остаточна відмова самих росіян від цієї мови і їхня переорієнтація на свою східнослов'янську живомовну російську мову як основу своєї літературної мови сприяли остаточній відмові болгар і сербів від церковнослов'янщини. Тому початок використання болгарами й сербами власних мов датується лише з початку XIX-го століття. Очевидно, така пізня (порівняно зі Східною Україною) переорієнтація на власну національну мову пояснюється більшою живучістю в цих народів надій на якесь автономне співіснування в складі Російської Імперії (в Україні вони були ліквідовані скасуванням залишків автономії України, її інкорпорацією в склад решти губерній Росії і запровадженням російської мови як єдиної офіційної). Цьому сприяло також і те, що на відміну від Наддніпрянщини, де царська ад-

міністрація ще з часів Петра I, неухильно витискаючи з офіційного вжитку староукраїнську мову в її різних виявах, впроваджувала замість неї російську, на землях православних південних слов'ян подібного втручання не відбувалося. Цілком можливо, що подібне втручання не знаходило собі місця ще й тому, що, розуміючи всю хиткість планів на безпосереднє приєднання цих земель до Росії, а також те, що російсько-слов'янська мова становить традиційний і випробуваний мовний місток, що пов'язував ці народи з Росією, росіяни як в особі офіційних політико-адміністративних державних, так і інтелектуальних неофіційних слов'янофільських чинників не поспішали накидати південним слов'янам сучасної російської мови як їхньої літературної. Проте в перспективі, очевидно, подібна поступова заміна російсько-східнослов'янської мови просто російською в болгар і сербів (при цьому могли скористатися і з «українського досвіду») передбачалася.

Про принаймні ідеологічне готування до цього кроку свідчить як славнозвісні слова О. Пушкіна: «Славянские ль ручьи сольются в русском море, оно ль иссякнет – вот вопрос», так і промовисте висловлення М. Гоголя в одній із занотованих сучасниками розмов, де М.Гоголь висловився про безперспективність плекання місцевих слов'янських літератур національними мовами і про потребу використання російської мови всіма слов'янами. Слов'янські неросійські мови М.Гоголь при цьому порівнює із провансальською у сучасній Франції, а російську – із французькою. Так само, твердив він, як французька мова у Франції, російська має стати загальнолітературною мовою слов'ян. Тільки нею можна творити справді велику літературу. Усі спроби творити літератури «слов'янськими наріччями» М.Гоголь уважав абсолютно безперспективними, гадаючи, що носіям цих наріч слід звернутися в своїй творчості до російської мови. Принагідно М. Гоголь висловився досить критично й про Т. Шевченка, сказавши, що в його поезії більше дьогтю, ніж поезії. Звичайно, частково висловлення М. Гоголя, до того ж почуті від нього в останній період життя, коли він намагався за всяку ціну позбутися яскраво українських нахилів своєї молодості, відбитих у творах на українські теми, і самому собі навіяти думку, що він є речником і пророком імперської Росії, можна поставити на карб начебто само виправдання його перед собою і земляками-українцями в своєму відступництві. Мовляв, це перспектива розвитку навіть віддалених православних балканських слов'ян, яких, очевидно, насамперед мав на оці М.Гоголь, що ж тоді вже говорити про українців. Можливо, з подібною самозахисною метою продиктовано й висловлено про Т. Шевченка: сама українська мова, мовляв, не годиться для поезії й літератури, бо в ній забагато «дьогтю». Проте висловлення М.Гоголя в своїх збуджувальних мотивах аж ніяк не зводиться до цих, сказати б, автобіографічних причин. Устами М.Гоголя в цьому випадку промовляли навіть тодішні

російські слов'янофіли-панславісти, а, точніше, панрусисти, що сприймали все слов'янство, – за винятком хіба що Польщі, яку ще треба було «обрусити», – просто як резерв дальшого поширення Росії і російської мови коштом слов'ян південних і західних. Очевидно, подібному поглядіві сприяла й мовна практика православних південних слов'ян з їхньою, дожилою подекуди не тільки до початку, а й до середини ХІХ ст. російсько-слов'янською мовою як своєю літературною мовою, від якої, як це сталося в Росії, цілком природним видавався перехід до російської літературної мови.

Дальший розвиток подій, розвиток сербської, болгарської, а згодом і македонської літератури довів, що, як сам М. Гоголь, так і в цілому його однодумці, тодішні російські слов'янофіли-панславісти (не кажучи про «западників», згадаймо хоч би В. Белінського з його філіппіками на адресу української літератури) були поганими пророками. Нині просто неможливо уявити твори Б. Нушича або роман Івана Вазова «Під ігом» чи полум'яні вірші Христа Ботева, написаними... російською мовою. Молоді слов'янські літератури давно довели рацію свого існування саме в мовній оболонці власних національних слов'янських мов. Але усвідомлення потреби звернутися до живої народної мови з'явилося на православному слов'янському півдні, як свідчить історія, досить пізно. Те саме стосувалося й словаків, які, сприйнявши чеську мову як наднаціональну і схилиючись до ідеї слов'янського братерства (насамперед) із чехами, лише поступово через кілька проміжних етапів прийшли до остаточної національної форми словацької літературної мови на основі найяскравішого національно своєрідного середньословацького діалекту. І у словаків, як і в інших слов'ян, де довго в писемності домінувала інша (нерідна) слов'янська мова, було тяжіння до федерації, союзу з іншими слов'янськими народами або принаймні одним із них.

У Середні віки тяжіння до якоїсь надслов'янської мови у, так би мовити, «гетерослов'янських» державах або політично-релігійних об'єднаннях (як у протестантів словаків з чехами), як зазначалося, викликалося, насамперед, потребою утворення великих держав, що пов'язувалося з їхньою етнічною й мовною неоднорідністю. Доконечність же охоплення державою великих територій спричинювалося слабким розвитком продуктивних сил, що вимагали їхнього торговельного, економічного, а тим самим і державно-політичного об'єднання «під дахом» однієї держави. Проте слабкий розвиток продуктивних сил пов'язувався і з роз'єднаністю різномовного й різноетнічного населення, великою діалектно-мовною подрібненістю території, яка не давала змоги спертися на якийсь вироблений великий ідіом (= мову). Обидва ці чинники й викликали як найоптимальніший вихід із становища потребу застосування якоїсь мови-«арбітра».

До особливостей Середньовічного періоду в розвитку мов Європи, зокрема й у слов'янських країнах, належала також їхня багатомовність, пов'язана з багатofункційністю.

У пізніший, новітній період характерним стало тяжіння, з одного боку, до одномовності, головним чином коштом утворення в своїй основі однонаціональних, а, отже, й одномовних держав, а, з другого, до багатofункційності мови, яка ставала виразником усіх тих функцій, кожна з яких було в минулому закріплено за однією з кількох мов. З цим було пов'язане також і те, що почав зникати характерний для Середньовіччя дуалізм, двоїстість між мовою здебільшого писемно-літературною і усно-розмовною.

Уживання в минулому в багатонаціональних країнах мови високого призначення, застосовуваної в релігійних відправах, літератури високого стилю, в урочистих промовах, мови, що її могла опанувати лише досить вузька верства, мимо волі викликала потребу в мові більш приступній, ближчій до повсякденного побуту, що мала більше поширення, хоч часто вважалася менш гідною фіксації на письмі, нарешті, увесь час не зникала й потреба в мові повсякденного вжитку, приступній усім, хоч і найменш письмово використовуваній. Крім того, характерна для Середньовіччя кастовість, або становість, коли те чи інше ремесло або заняття могло опинятися в руках прийшлих чужоземців, спричинювалося також до існування додаткових різномовних осередків. Так, в Україні до другої половини XVIII століття, коли відбувся певний мовний злам, що поступово привів до сучасного стану, могли паралельно співіснувати церковнослов'янська мова, використовувана головно в церквах, молитвах і лише частково в близькій за призначенням літературі, мова староукраїнська, більш або менш насичена полонізмами, жива народна, як правило, усна українська мова, структурно й лексично близька до сучасної, яка лише зрідка й принагідно потрапляла до писаної словесності, тобто літератури. Паралельно на Лівобережжі дедалі більше поширювалася в містах російська мова, на Правобережжі й Галичині та Західній Волині – польська, на Закарпатті, поряд із офіційно вживаною, як узагалі по землях Угорського королівства, лагиною, дедалі більше почала поширюватися в ролі офіційної угорська, а з кінця XVIII ст., у зв'язку з поділами Польщі в австро-угорській частині України поширювалася німецька. Крім того, у найвищих колах, як і скрізь у цей час у Європі, значне поширення дістала французька мова. На Буковині, поряд із німецькою, румунські елітні кола, у тім числі духівництво, докладали зусиль до поширення румунської мови. Що ж стосується широкої смуги містечок Галичини й Правобережжя, то тут численне єврейське населення в побуті використовувало їдиш, а в ролі офіційної й релігійної мови культивувало гебрійську із включенням до неї частково як релігійних також текстів арамейською мовою.

На крайньому півдні України, землях колишніх Вольностей Запорозьких, пізнішої т. зв. Новоросії, а також на землях колишнього Кримського ханства, Криму, слід згадати ще як відносно впливові грецьку мову, культивовану як літературну, і румейський діалект грецької мови, тоді вживаний як народно-розмовна мова, а пізніше у XX ст. оформлений як мова літературна (ці ідіоми вживано у грецьких осередках Приазов'я і Криму). У Криму кримськотатарський народ уживав кримськотатарську мову у побуті й літературі, а як релігійну (подібно до всіх мусульман) використовував арабську мову.

Ця мовна мозаїчність під тиском потреб новітнього часу мала поступитися дедалі більшій мовній монолітності, що не могло не поставити й українців перед проблемою мовного вибору. З бігом часу (у XIX ст.) офіційними мовами України в різних її частинах стали мови держав, до складу яких вона увійшла або ж, так би мовити, частинно-державні мови, тобто найвпливовіші мови, поширені в певних частинах багатонаціональних держав. У підросійській частині України єдиною державною (офіційною) мовою визнавали тільки російську мову. У кінці XVIII – на початку XIX ст. таку ж саму державну одномовність намагалася запровадити на своїх землях (у тім числі навіть на землях Угорського королівства) Австрія, поширюючи скрізь як офіційну німецьку мову. На українських землях такими були у Галичині – польська мова, на Буковині – німецька (поряд з якою пізніше визнавалися й права таких мов, як українська й румунська), на Закарпатті – угорська.

Проте інтенсивний розвиток українського національно-визвольного руху, дедалі більше (на кінець XIX – початок XX ст.) подолання москвофільства, що його гальмувало, спричинилося до того, що й українська мова в Галичині виборола собі права офіційної поряд із польською. У такий спосіб на кінець XIX – початок XX ст. в Україні при поширеності майже по всій території як мови більшості населення (виняток становив лише Крим) українська мова виборола собі права офіційної (хай і обмежено вживаної) мови лише в Галичині й на Буковині. В інших її регіонах – у підросійській частині України (Наддніпрянщині й Волині) офіційною мовою була російська, на Закарпатті – угорська. З огляду на це, Галичина вважалася «українським П'ємонтом», звідки мало початися українське Відродження, яке тільки в Галичині й Буковині могло набрати політичного спрямування, а в інших частинах України (Закарпатті) або тільки-но перебувало в стані пробудження, або (на Наддніпрянщині) вимушено не виходило зі стану мовно-культурницького руху, який не міг охопити широкі верстви народу. Пробудженню українського народу, а тим самим і розвиткові мови, заважали й кордони, які відокремлювали не тільки Галичину й Буковину від Наддніпрянщини, але певною мірою від них обох також Закарпаття, яке з огляду на австро-угорський дуалізм Австро-Угорщини в останній період її існування цілком контролювалося угорською владою.

Щоправда, у цій розмежованості України був частково й її порятунок, бо саме завдяки відокремленню Галичини й Буковини від Росії і перебуванню їх у складі більш демократичної держави Австрії там змогло так розвинути українське життя. Саме це, до речі, й стало однією з причин вступу Росії у Першу світову війну: відчуваючи загрозу для цілісності Імперії в розвитку українського руху в Галичині, який міг перекинутися на Наддніпрянщину і тим самим відірвати від Імперії Україну, Росія прагнула приєднати до себе Галичину й Буковину, щоб повністю придушити там український національно-визвольний рух. Вторгнення російського війська в Галичину мало характер карної експедиції й українського погрому.

Проте через роз'єднаність України, викликану державними кордонами, що її перетинали, а почасти й релігійно-конфесійну роз'єднаність виникла і небезпечна мовно-ментальна роздвоєність України на «східняків» і «западенців», яка й досі дається болісно взнаки і заважає консолідації українців у повноцінну і **повну** націю. У зв'язку з цим стоїть інша небезпечна роздвоєність, двоподільність України, а, можливо, навіть і її «розтроєність». Поділяють Україну найбільшою мірою політичні концепції, які знаходять собі місце як у програмах партій і політичних течій, так і (що ще більше небезпечно) відчуються в настроях широких верств населення. Тимчасом як у Галичині і в Західній Волині (завдяки її 20-літньому перебуванню разом з Галичиною поза межами Радянського Союзу у складі Польщі) домінують настрої на користь існування України як самостійної держави, у значної частини населення Наддніпрянщини (особливо на сході й півдні), – особливо під впливом економічних негараздів, що супроводжують відродження України як окремої держави, – переважає ще схильність до різних варіантів союзу з Росією (від СНД-євських аж до варіанту повної ліквідації України як окремої адміністративної одиниці і перетворення її на губернії «Юга России», тобто стану до 1917-го року), а на Закарпатті спостерігається відкочування частини населення на позиції «карпато-русинства», яке підтримувалося суміжними державами – Чехословаччиною, а пізніше Угорщиною, – до складу яких Закарпаття входило протягом 1919–1939, 1939–1945 років.

У зв'язку з цим, – незважаючи на об'єднувчі тенденції, які, хоч і нерівномірно для кожної частини України, виявляються скрізь, – відмінними є й погляди на дальший розвиток української мови, зокрема на її правопис. Якщо в Західній Україні (за винятком Закарпаття) і в радикальних колах в інших частинах України, – що підтримується й діаспорою, – переважає прагнення до відновлення правописних і мовних норм, які встановилися в Україні до початку 30-х років, але були потім у насильницько-репресивний спосіб скасовані протягом 30-х років, то консервативні кола на сході України (із їхньою сильною ностальгією до «розваленого Радянського Союзу») і більш або менш прихованим прагненням

до тієї чи іншої форми союзу з Росією) прагнуть зберегти українську мову такою, якою вона стала з 30-х років і, понад те, накинути її решті України і навіть українській діаспорі.

Зважаючи на надмірну «девестернізацією» української літературної мови з одночасною її зрусифікованістю, яка поширювалася в Закарпатті й Пряшівщині, що могла стати причиною відродження «русинства», найбільш тверезо мислячі культурно-мовні діячі Пряшівщини, – що може бути актуальним і для Закарпаття, – закликають до більшого зважання на місцеві західноукраїнські мовні особливості (надто ті, що містяться в межах літературної мови), які могли б, збагачуючи українську літературну мову, сприяти її наближенню до місцевого населення, щоб воно повною мірою її сприймало як свою⁶.

Отже, остаточна стабілізація української мови в найбезпосередніший спосіб пов'язана із стабілізацією і зміцненням української державності. Але існує й зворотний зв'язок: мовно-ментальна консолідація українців, пов'язана із зростанням їхньої національної, – і що за цим іде, – державної свідомості сприятиме стабілізації і зміцненню української державності.

Такою є в загальних рисах картина історичного становлення української мови, що почалося з орієнтації на церковнослов'янську (давньоболгарську) мову як основу. Потім, з одного боку, через потреби служби Божої, що велася цією мовою, носії староукраїнської мовної традиції зберігали цей зв'язок, а, з другого, з огляду на створення спільної білорусько-української держави в її зв'язках із Польщею і західним слов'янством, почали орієнтуватися на спільні українсько-білоруські лексико-граматичні особливості із дедалі більшим впровадженням польських фонетичних, граматичних і лексичних елементів. Перехід лівобережної Гетьманщини як держави, що приймала протекторат Московії (Росії) з дедалі більш звужуваними правами автономії, призвела спочатку до усунення староукраїнської ділової «простої мови» і до все більшого поширення (як і в Московії) церковнослов'янської, а далі до поступового впровадження як офіційної російської мови (чому сприяла її насиченість церковнослов'янськими елементами). Церковнослов'янщина, отже, виявилася своєрідним «містком», що вів до русифікації⁷. Проте оскільки російська мова на народній основі вже не була такою самою «надслов'янською» метамовою, як церковнослов'янська, а була цілком відмінною несвоєю мовою іншого народу, ніж українці, перед українцями постала перспектива або повністю асимілюватися, злившись з росіянами, або розвивати свою культуру своєю власною мовою. Оскільки ж книжна значною мірою полонізована «проста мова» була на Правобережжі витіснена польською, а церковнослов'янська за функцією звужена тільки до потреб обслуговування церкви, а на Лівобережжі обидва різновиди книжної української мови (високий українсько-церковнослов'янський її варіант, і «проста мова» се-

реднього стилю) були витіснені російською, залишався єдиний вихід – звернутися до досі нехтуваної народної мови, яка існувала й розвивалася з часів Київської Русі, але в чистому вигляді уживалася тільки в фольклорі і як розмовна мова⁸. Звичайно, при цьому для того, щоб збагатитися лексично ця нова літературна мова на народній основі не могла не використати надбань і досвіду, а, точніше кажучи, тенденцій формування книжної староукраїнської мови. На відміну від російської, що з часів Київської Русі орієнтувалася виключно на церковнослов'янську (давньоболгарську) мову, нова літературна українська мова мала два джерела збагачення – церковнослов'янське (в українській редакції) і книжно-українську мову ділової писемності, насичену лексичними елементами, спільними із західнослов'янськими (польськими й чеськими) або прямими запозиченнями з цих мов. Перше джерело виявилось для формування української літературної мови менш придатним, ніж для російської через те, що після часів Київської Русі церковнослов'янська мова перестала бути державною (офіційною) мовою і в подібній ролі виступала західноруська (українсько-білоруська) ділова мова, яка, впливаючи на народно-розмовну й фольклорну і активно з нею взаємодіючи, створювала більші підстави до використання в новій українській літературній мові західнослов'янських елементів. Саме тому, незважаючи на широку вживаність у Т. Шевченка (а пізніше у П. Куліша) церковнослов'янських елементів, їхній приклад ніхто загалом не наслідував. Він виявився занадто локальним, характерним тільки для Наддніпрянщини, та й то на обмежений період. Розвиток української літературної мови поточився іншим річищем, яке йому проклала, з одного боку, народна мова, а з другого боку, було використано досвід української старокнижної ділової мови («простой мови», що частково спиралася на елементи спільні або близькі до західнослов'янських, головним чином польські). Це відбувалося тим простіше й природніше, що взаємозв'язки з польською мовою були аж ніяк не однобічні: не тільки українська мова зближувалася з польською, але й польська з українською. Тому неодноразово, коли це не засвідчують фонетичні особливості, важко говорити, чи є слово української мови, подібне до польського, полонізмом чи, радше, ідеться про українізм у польській мові. Проте на відміну від староукраїнського періоду, коли з польської мови могли живцем переноситися навіть такі форми, які зовсім випадали з української фонетичної системи, так би мовити, у зовсім «неперетравленому» вигляді, – пор. *вшелякий* (ССУМ I 205), *вшитокъ* (там же), *вшитокъ* (там же), відповідні п. *wszelaki*, *wszystek*, *wszytek*; *кды* (КДУЛ, 250), *теды* (там же), відповідні п. *gdy*, *tedy*, – сучасна українська літературна мова в цілому цих явних полонізмів позбулася, заступаючи їх власне українськими, зокрема *всілякий*, *весь*; *коли*, *тоді*. До складу української мови увійшли лише ті запозичення, які здавна з тих чи інших причин закріпилися в ній і давно не сприймаються як запозичення (пор.: *хлопець*, *певний*, *міць*, *злото*). Їх кількість

дуже обмежена. Решта лексичних елементів, спільних із польськими, цілком фонетично «вписується» в систему української мови, на відміну від російської мови, де численні фонетичні прикмети болгарського походження, зокрема -**жд-** замість -**ж-** (*рождение при роженица*); -**щ-** зам. -**ч-** (*просвещение при свеча*); -**ра-, -ла-, -ле-** замість -**оро-, -оло-**: (**бразды** правления, охладить, Млечный путь при **борозда, холод, молоко** тощо), видають їхній запозичений характер. З цього погляду українська мова виглядає набагато самобутнішою у своїй питомій східнослов'янській формі. Тимчасом як російська мова мало не систематично проводить цю свою фонетичну й східнослов'янсько-південнослов'янську двоприслужність, українська лише як виняток відступає від своєї питомої східнослов'янськості, руськості і є, отже, набагато більш *руською* мовою, ніж *російська* (або за старовинним українським визначенням *московська*), яка лише вторинно привласнила собі первісну назву української мови, назвавши себе спочатку *російський язык* (ще в часи М. Ломоносова. – «Грамматика российского языка»), а пізніше найменувавши себе старою назвою української мови *руський язык*⁹.

Примітки:

1. Очевидно, якщо не брати до уваги передісторичного періоду (V ст. н. е. – 987 р.), який може бути реконструйований (він сягає від згадок про слов'ян-антів, що вважаються безпосередніми предками українців, до останнього року до прийняття християнства), можна виділити чотири староукраїнські в широкому розумінні слова періоди – 1, давньоукраїнський, він же – давньоруський (988 р. – 1300 р.); 2. староукраїнський (XIV–XV ст.); 3. середньоукраїнський (XVI–XVII ст.), 4. ранньомодерноукраїнський (початок XVIII – 1797 р.). Отже, останній період майже повністю охоплює усе XVIII ст. Є й інша, простіша періодизація історії української мови, що її подає Ю. Шерех-Шевельов – 1. давня доба (XI–XIII ст.), 2. середня доба (XIV–XVIII ст.), 3. нова доба (XIX–XX ст.) (Шерех Ю. Історія української мови. – Енциклопедія українознавства. – К., 1994, с. 345–356).

2. Пор.: втративши провідні верстви наприкінці XVIII ст. українська нація зробилася нацією «неповною». «Неповною» стала і література (див. далі). Весь сенс і зміст українського національного руху протягом XIX ст. складався з «доповнення» до певного культурно-самостійного стану (*Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. – С. 307.

3. Крім суто ідеальної причини, брак попиту на українську літературу пояснюється і причинною матеріальною, дуже високими цінами українських книжок. Проте й тут первинною є причина ідеальна – тим, хто визначає цінову політику глибоко чужа і абсолютна далека українська література. Вона їх цікавить лише як джерело прибутків, і через це вони обклали її величезними податками, звідки й високі ціни книжок.

4. Ідеться про те, що особливо латина, а значною мірою й тогочасна письмово-літературна грецька мова відставала від реального рівня розвитку відповідних народів, романців і греків, що вимагало чимало зусиль для засвоєння літературної мови.

5. Більш сумнівною є можливість входження до її складу серболужицьких, особливо нижньолужицьких, земель.

6. Пор.: Першочерговим завданням української творчої інтелігенції Словаччини є відстояти українську мову як єдину літературну мову – мову русинів-українців Словаччини. Для цього необхідно переоцінити дотеперішній майже півсторічний період (від 1945 р.) вживання української мови як літературної в Словаччині, оцінити її значення в розвитку краю, але й визнати ті недоліки й помилки, що супроводжували процес її запровадження. Маються на увазі деякі пуристичні тенденції, що мали місце зокрема в перших десятиріччях її функціонування в Словаччині (50–60 рр.). Це виявлялося в уживанні важкої мови в шкільних підручниках без урахування віку учнів, мовної ситуації в родині учнів і т.п., а також у вживанні в художній літературі «уніфікованої» мови, що її редактори часто позбавляли авторської індивідуальності і місцевого колориту, але й в тенденціях вживання східноукраїнських фонетичних, граматичних, лексичних і т.п. форм і уникання дублетних західноукраїнських форм, що наявні в місцевих українських говорах, а водночас є і літературними.

Ці недоліки ми не тільки усвідомили, але й почали їх поступово усувати. Однак у сучасній ситуації необхідні більш рішучі заходи. Потрібно в повній мірі поставити питання про демократизацію української літературної мови на всіх її рівнях, яка полягає в очищенні її від тенденцій зближення з російською мовою і всього того, що її не збагатило, а навпаки, русифікувало. Потрібно в ній надати належне місце обласними особливостями (*Штець М.* Мовна ситуація русинів-українців Словаччини після 1939 року. – Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 22–28 серпня 1993 р.) – Доповіді і повідомлення («Мовознавство», Львів, 1993. – С. 159-160). Утім, тут буде доречно зазначити, що в «уніфікованій» (зрусифікованій) українській мові недостатньою мірою знаходять своє відбиття й східноукраїнські особливості мови. Але це пов'язане із великим ступенем росіянізації Східної України, який призвів до того, що найактивніші потенційні користувачі української літературної мови широкі верстви міської інтелігенції (зокрема, технічної) опинилися поза межами української мови і позбавлені змоги активно на неї впливати.

7. Усі три стилістичні варіанти староукраїнської мови, – високий (церковнослов'янізований), середній (староукраїнська книжно-канцелярська «проста мова»), низький (народно-розмовна й усно-фольклорна мова, тільки зрідка писана) – об'єднувала спільна українська фонетика, а два останні (середній і низький стилі) ще й спільна граматика, а часто значною мірою й лексика.

8. З цього погляду цікава мовна практика Г. Сковороди, що якоюсь мірою відбив перехідну стадію початків росіянізації («Басни харьковские») при відбитті й української фольклорно-мовної стихії («Ой, ти птичко жовтооко...») із «Саду Божественних п'єсней»). Слушним є у зв'язку з цим думка Л.А.Булаховського, який в одному зі своїх усних (на жаль, нефіксованих) виступів зазначив, що від Сковороди іде дві стежки, одна – до Гоголя, друга – до Шевченка.

9. Отже, такі російські патріоти, як О.І. Солженіцин зовсім даремно звинувачують українську мову у її «нашпигованості» польськими й німецькими елементами проти начебто незаймано чистої російської мови, оскільки російська мова значно більш «нашпигована», по-перше, болгарськими, до того ж не адаптованими до її східнослов'янської

природи елементами, а, по-друге, замість німецьких або латино-романських елементів в українській її не менш «нашпиговано» турецько-татарськими й монгольськими, а частково й фінськими елементами. Отже, якщо українська мова більш пов'язана з мовами Західної Європи, то російська – з мовами Євразії й Азії. Очевидно, не варто сперечатися, що з цих двох впливів краще, що гірше. Кожну з двох мов у їх вершинних осягах це не робить ані слабшою, ані гіршою, не позбавляючи й своєрідної краси. Просто в російській мові її запозичення росіянами узвичаєні і нікого не вражають. Українська ж мова, яку значна частина росіян звикла вважати мало не за діалект російської, сприймаючи за «українську мову» т.зв. суржик, їх дратує своєю складністю, якої вони не чекали, тому вони охоче вірять у її вигаданість.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – т.І. – К.: Наукова думка, 1977. – т. 2. – К.: Наукова думка, 1978.

В. П. Шульгач (Київ)

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНА МІКРОСИСТЕМА З КОРЕНЕМ *MĚZ- (НА МАТЕРІАЛІ АНТРОПОНІМІЇ)

*Статтю присвячено реконструкції лексико-словотвірної антропонімної мікросистеми з коренем *MĚz-.*

Ключові слова: антропонім, праслов'янський архетип, лексико-словотвірна мікросистема.

*Статья посвящена реконструкции лексико-словообразовательной антропонимной микросистемы с корнем *MĚz-.*

Ключевые слова: антропоним, праславянский архетип, лексико-словообразовательная микросистема.

*The article is devoted to the reconstruction of lexical-word-forming anthropomimical microsystem with *MĚz-root.*

Keywords: anthroponym, Proto-Slavonic archetype, lexical-word-forming microsystem.

Слов'янська антропонімія з коренем *MĚz-, дібрана з доступних джерел і подана нижче під відповідними праслов'янськими гаслами, утворює компактну